

Gemengd onthaal: de weerklank op Money's 'Java' in Nederland

C. FASSEUR

In het *Tijdschrift voor Geschiedenis* hebben Wesseling en Stengers een aantal jaren geleden stil gestaan bij de voorbeeldfunctie die het Nederlandse koloniale model in de tweede helft van de negentiende eeuw in het buitenland, met name Frankrijk en België, heeft gehad¹. In belangrijke, zo niet overwegende, mate was hieraan het lijvige, meer dan 600 bladzijden tellende, werk debet dat de Engelsman James William Bayley Money (1818-1890) in 1861 had laten verschijnen onder de titel *Java or How to Manage a Colony*². Minder bekend is echter hoe de reacties in Nederland zelf waren op deze lofzang op het Nederlandse koloniale bestuur. Nu, die hielden niet over. Zo groot als het enthousiasme was, waarmee bijvoorbeeld de latere Belgische koning Leopold II het boek las — Stengers heeft ons ervan op amusante wijze verslag gedaan — zo lauw was de ontvangst die het in Nederland ten deel viel. Het invloedrijke *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, orgaan van de liberale koloniale oppositie onder de hoofdredactie van het Tweede Kamerlid W. R. baron Van Hoëvell, vond het zelfs niet de moeite van een recensie waard³. Ook de liberale *De Gids* besteedde geen enkele aandacht aan het boek. Evenals dit het geval was geweest met de precies één jaar eerder verschenen *Max Havelaar*, die geenszins een ode aan het Nederlandse bestuur kon worden genoemd, zo werd ook Money's geschrift een wapen in de politieke strijd tussen liberalen en conservatieven. Voldoende reden, zo lijkt het, om er hier wat uitvoeriger bij stil te staan.

Als advocaat bij het Supreme Court in Calcutta, zijn geboortestad, had Money in 1858 besloten een reisje te maken naar Java, mede met het oog op de gezondheid van zijn vrouw, die aan een verandering van omgeving toe was. Origineel was dit besluit zeker, te meer waar de enige reisgids over Java waarover Money kon beschikken zich nogal kritisch uitliet over deze Nederlandse bezitting. Weliswaar heette het klimaat van Java aangenaam en de Franse opera te Batavia 'very passable' maar met weinig waardering werd daarin gesproken van het ongenietbare voedsel ('Dutch cooking is disgusting'), schaars geklede Bataviase dames (in sarong en kebaya), weinig comfortabele hotels, onaangenaam ogende Javanen en onopgevoede Nederlandse kinderen enz., enz. Ook de titel van het boekje van de anonieme auteur, waarachter een zekere Charles

1 H. L. Wesseling, 'Het Nederlandse koloniale model in de Franse koloniale theorie, ± 1890-1914', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XC (1977) 72-94; opnieuw uitgegeven onder de titel: 'Nederland als koloniaal model' in: H. L. Wesseling, *Indië verloren, rampspoed geboren* (Amsterdam, 1988) 140-176. Jean Stengers, 'Leopold II et le modèle colonial hollandais', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XC (1977) 46-71.

2 Verwijzingen naar het werk van J. W. B. Money, *Java or How to Manage a Colony* (2 dln.; Londen, 1861) zijn ontleend aan de fotografische herdruk die daarvan in 1985 bij Oxford University Press verscheen (met een inleiding door Ian Brown).

3 Wel kondigde Van Hoëvell een recensie aan, zodra de vertaling van Steyn Parvé (zie noot 13) gereed zou zijn — vgl. *TNI*, XXIII (1861) ii, 343-344 — maar het is bij dit goede voornemen gebleven.

Walter Kinloch schuil ging, *De zieke reiziger or Rambles in Java and the Straits in 1852 by 'Bengal Civilian'*, kan Money weinig hebben aangesproken⁴. Maar 1858 was ook het tweedejaar van de 'Mutiny', een gebeurtenis die niet alleen afschrikte tot het maken van vakantiereisjes in India zelf, maar ook tot eindeloze bespiegelingen had geleid over de toekomst en de noodzaak van hervormingen in het bestuur van het in een zee van bloed en rampspoed gestorte subcontinent. Groter verschil dan tussen dat woelige Brits-Indië en het op het oog zo vredige Java leek moeilijk voorstelbaar! Zijn reis maakte Money dermate geestdriftig over Java dat hij besloot aan zijn landgenoten verslag te doen van de modelkolonie die hij had aangetroffen, daarmee, gelijk de ondertitel van zijn boek het uitdrukte, 'showing a practical solution of the questions now affecting British India'. Met zijn boek hield Money dus zijn landgenoten een spiegel voor. Zij konden nog wat van die Nederlanders leren! Dit bleek ook uit het slothoofdstuk waarin hij een warm pleidooi hield voor de onverwijld invoering van het cultuurstelsel in India. Want het cultuurstelsel van de geniale Van den Bosch, aan wiens nagedachtenis *Java* was opgedragen, was wel de grote openbaring in het werk van de geestdriftige Brit.

De kern van Money's betoog was, dat Java omstreeks 1830 in een even benarde en financieel rampzalige situatie had verkeerd als Brits-Indië dertig jaar later, maar dat het cultuurstelsel, ingevoerd en wijs toegepast door die grootste aller staatslieden, Van den Bosch, alles ten goede had veranderd. Om dit aan te tonen, publiceerde Money gedetailleerde cijferreeksen over de jaren 1817 tot en met 1857, waaruit de razendsnel gestegen inkomsten van de kolonie konden worden afgelezen. Ook de Indische batige sloten, die in de jaren 1851-1860 goed waren voor ongeveer een derde (31%) van de totale Nederlandse staatsinkomsten⁵, werden uitvoerig behandeld. Voor het verzamelen van deze en vele andere gegevens over Java, want het werk ontleende zeker een belangrijk deel van zijn overtuigingskracht aan de grondige wijze waarop het gedocumenteerd was, maakte Money gebruik van de goede diensten van de Britse consul te Batavia, Alexander Fraser, die als hoofdfirmant van een bloeiend handelshuis en door het feit dat hij met een nicht van gouverneur-generaal Pahud gehuwd was, over uitstekende connecties in ambtelijke kring beschikte.

Al met al behoefde het dan ook geen verwondering te wekken, dat het stelsel door Money aan andere koloniserende mogendheden, Engeland als eerste, ter navolging werd aanbevolen. Dit zou kunnen, zo verduidelijkte Money zijn bedoelingen nog eens in *The Times* van 31 augustus 1861, zonder inbreuk te maken op de vrijheid van drukpers, de rechten van de bevolking of andere belangen⁶. Speelden bij dit pleidooi ook persoonlijke belangen een rol? Hij is het *nobile officium* trouw gebleven, zij het dat hij op het eind van zijn leven belangen had in een Assamse theeplantage.

4 Het werkje is in 1987 opnieuw uitgegeven door Oxford University Press als Oxford Paperback. Een ander bewijs van de grote belangstelling die in de Angelsaksische wereld thans voor Engelstalige literatuur over Java bestaat! De verwijzingen zijn ontleend aan de bladzijden 33, 34, 73, 87 en 102.

5 Vgl. C. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860* (Leiden, 1975) 118.

6 Het boek was kort na de verschijning al besproken in *The Times* van 22 mei 1861.

Van de invoering van het cultuurstelsel in Brits-Indië is het, zoals wij weten, nooit gekomen. De invloed van het boek was er echter in internationaal opzicht niet minder om. Het heeft veel meer de meningsvorming in het buitenland beïnvloed dan de *Max Havelaar*, waarvan de eerste Engelse vertaling pas in 1868 het licht zag. Twee keer, omstreeks 1864 in Cochin-China, en een tiental jaren later op de Fiji-eilanden, is in ernst overwogen ook daar het cultuurstelsel in te voeren. Money's aanstekelijk enthousiasme zal daaraan niet vreemd zijn geweest. De invloed van zijn werk was over de jaren heen nog zichtbaar in de studie die Alleyne Ireland in 1899 liet verschijnen over *Tropical Colonization*. Van het stelsel van Van den Bosch werd daarin onder meer gezegd, dat de uitwerking ervan 'most striking' was geweest — 'a remarkable increase taking place in the production, revenue and imports of the island and a corresponding improvement in the material conditions of the peasantry'. Ook Janny de Jong in haar recente Groningse proefschrift *Van batig slot naar ereschuld* gaat in op het beeldbepalend karakter van Money's boek in de Engelse literatuur⁷. Pas een nieuwe studie over het cultuurstelsel, ondernomen door de Amerikaan Clive Day in 1904 met zijn *The Dutch in Java*, bracht in die internationale waardering radicale verandering. Voortaan werd het cultuurstelsel afgeschilderd in de zwartst denkbare kleuren. In een latere studie van Ireland uit 1905 blijkt die omslag heel aardig, want nu heet het stelsel ineens 'an intolerable burden upon the cultivators'. Nederlandse historici als Colenbrander en Gonggrijp hebben zich overigens eveneens diepgaand door het boek van Clive Day, waarvan al in 1905 een Nederlandse vertaling verscheen, laten beïnvloeden. Zijn veroordeling van het cultuurstelsel, die zo goed paste bij de liberale visie op het koloniale verleden, werd verplichte leerstof voor de Indologie-studenten in Leiden. Pas na 1970, maar nu kom ik wel erg dicht bij huis, was de tijd rijp voor een zekere opwaardering van het cultuurstelsel⁸.

Critici van het cultuurstelsel in Nederland — en zij waren in die dagen velen — moeten de triomftocht van Money's boek met een zekere verbijstering hebben gadeslagen. Al sedert 1848, toen de Tweede Kamer medezeggenschap had verworven in koloniale zaken, had het stelsel in toenemende mate onder het vuur van de liberalen gelegen. Menig brochureschrijver had vurige kolen gestapeld op het hoofd van de in 1844 overleden Van den Bosch, Java voorgesteld als een door zijn schepping verarmd, uitgeplunderd en ontvolkt eiland. Zelfs het enige lichtpunt van het stelsel — de Indische baten — leek niet zonder schaduwzijde. Want waren die baten niet de uitkomst van een 'hagchelijk dobbelspel', namelijk de onzekere marktprijs van slechts twee Indische stapelprodukten, koffie en suiker? Hoe slecht het de Javaan onder het cultuurstelsel was vergaan, was nog eens bevestigd door de verschijning van de *Max Havelaar* in 1860, waarvan het land nog natrilde. Gemakshalve vergat men daarbij

7 Vgl. voor dit en het volgende citaat de inleiding van Ian Brown op de in noot 2 vermelde uitgave van Money's werk, ix-xi. J. de Jong, *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1900* (Den Haag, 1989) 69-74.

8 Zie C. Fasseur, 'Het cultuurstelsel opnieuw in discussie', in: C. Fasseur, ed., *Geld en geweten* (Den Haag, 1980)1, 115-130.

maar, dat het boek zich niet zozeer richtte tegen het cultuurstelsel, dat in Lebak nooit was ingevoerd, als wel tegen de grondslagen van het Nederlandse koloniale systeem, waarbij het er niet zoveel toe deed of dit een liberaal dan wel een behoudend exploitatiestelsel was.

Anderzijds moest het hart van elke rechtgeaarde vaderlander wel een ogenblik sneller kloppen wanneer hij kennis nam van Money's voor de nationale eigenliefde zo strelend werk van de hand van een vreemdeling, wiens landgenoten toch waarachtig wel hun sporen op het terrein van de kolonisatie hadden verdiend! Zeker in een tijd van groeiend nationaal besef— het negentiende-eeuwse 'Gouden Eeuw-nationalisme', gelijk het nog onlangs door Blaas in een voordracht voor het Nederlands Historisch Genootschap is genoemd⁹— kon men Money niet al te scherp op zijn boek aanvallen, wilde de kritiek zich niet tegen de spreker zelf keren.

Wat de liberale verlegenheid nog groter maakte, was dat *Java or How to Manage a Colony* bepaald niet als het oppervlakkig oordeel van een partijdig en ondeskundig reiziger ter zijde kon worden gelegd. Niet alleen oefende Money wel degelijk hier en daar kritiek uit op de behandeling van zaken die ook de liberalen zeer ter harte gingen—bijvoorbeeld de verwaarlozing van het onderwijs door de Indische regering—maar hij had zijn lofzang op het cultuurstelsel onderbouwd met cijfers, tabellen en andere bijzonderheden. Hun geloofwaardigheid werd nog verhoogd door de stellige verzekering van de schrijver dat hij zijn inlichtingen door tussenkomst van de al genoemde Britse consul Fraser had gekregen van een aantal hoge Nederlands-Indische ambtenaren, onder wie de directeur van financiën J. W. C. Diepenheim, de algemeen boekhouder van de directie van financiën H. P. Barkmeijer en het lid van de Raad van Nederlandsch-Indië mr. A. Prins¹⁰. In het bijzonder de hulp van de twee eerstgenoemde heren kon verklaren hoe aan Money's boek overzichten waren toegevoegd van de inkomsten en uitgaven van Nederlands-Indië over een veertigjarig tijdvak die in gedetailleerdheid in niets onder leken te doen voor de cijfers waarover men op het ministerie van koloniën in Den Haag beschikte. Money had nog nadrukkelijk in zijn boek de gouverneur-generaal C. F. Pahud bedankt 'who directed every department of Government to supply Mr. Fraser, for my use, with any information required'¹¹.

Tenslotte verscheen Money's pleidooi voor het cultuurstelsel op een voor de liberale bestrijders wel heel ongelukkig moment. In 1861 leek na een omzwerfing door de woestijn die zo niet veertig dan toch bijna veertien jaar had geduurd het ogenblik gekomen, waarop voor het eerst een liberaal het op het ministerie van koloniën voor het zeggen zou krijgen. Het zittende ministerie Van Zuylen van Nyevelt-Van Heemstra had zich weliswaar 'conservatief in Indië' genoemd, maar de in maart 1861 opgetreden minister van koloniën James Loudon had zich in korte tijd al een flink stuk liberaler getoond dan al zijn voorgangers. Tot die voorgangers had ook Pahud, minister

9 P. B. M. Blaas, 'Nederland en de Franse Revolutie. Een curieuze lacune in de historiografie?', *BMGN, CIV* (1989) 554-578.

10 Money, 1,51.

11 *Ibidem*.

van koloniën in het eerste ministerie Thorbecke, behoord. Met hem — in 1856 had hij Den Haag voor Buitenzorg verwisseld — had de liberale oppositie in de Tweede Kamer, op dat ogenblik geleid door Van Hoëvell en de oud-minister van financiën P. P. van Bosse, nog een aantal rekeningen te vereffenen.

Het was onder deze omstandigheden geen toeval, dat juist een gematigd conservatief lid van de Tweede Kamer, Ae. baron Mackay, op 11 mei 1861 als eerste zou verwijzen naar het uit zo onverwachte hoek gekomen pleidooi ten gunste van het cultuurstelsel waarover hem uit Londen geruchten hadden bereikt¹². Een maand later verzocht Van Bosse de Tweede Kamer verlof er de minister van koloniën over te interpellieren. Nog datzelfde jaar verscheen van Money's boek een Nederlandse vertaling, niet onbelangrijk in een land waar de gezeten burgerij het Frans zo veel beter beheerste dan het Engels. De vertaling was verzorgd door de oud-Indisch ambtenaar D. C. Steyn Parvé¹³. Een verrassende keuze want al pleitte voor hem dat hij in 1858 een boek over de Brits-Indische Mutiny had geschreven¹⁴, hij gold als een scherp criticus van het cultuurstelsel. In 1850 had hij er zelfs een boek over laten verschijnen, *Het koloniaal monopoliestelsel, getoetst aan geschiedenis en staathuishoudkunde*, waarin hij zijn lezers diets had trachten te maken dat het cultuurstelsel en het daarop aansluitende consignatiestelsel het batig slot eerder nadelig dan voordelig had beïnvloed¹⁵. Nog om een andere reden was zijn betoog opmerkelijk geweest: het was voor een belangrijk deel gebaseerd op materiaal uit de Indische archieven waarop Steyn Parvé als ambtenaar ter Algemene Secretarie tersluiks de hand had weten te leggen. Deze ambtelijke ontrouw — in die tijd bepaald geen uniek verschijnsel en dankbaar uitgebuit door het oppositionele *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* — had ertoe geleid dat in 1854 door het opperbestuur nieuwe voorschriften waren vastgesteld, waarbij draconische straffen, zoals ontslag en verlies van pensioen, in het vooruitzicht waren gesteld aan elke Indisch ambtenaar of oud-ambtenaar, van welke rang of stand ook, die uit de Indische archieven stukken openbaar zou maken of daarvan inzage of afschrift verstrekken aan derden, zonder voorafgaande machtiging van de gouverneur-generaal¹⁶. Dit besluit was een initiatief geweest van de toenmalige minister van koloniën Pahud, die zo met weinig succes een dam had willen opwerpen tegen die

12 *Handelingen Tweede Kamer*, 11 mei 1861, 691.

13 D. C. Steyn Parvé, *Java, of hoe eene kolonie moet bestuurd worden*, door J. W. B. Money (2 dln.; Zutphen, 1861).

14 D. C. Steyn Parvé, *De Bijbel, de Koran en de Veda's. Tafereel van Britsch-Indië en van den opstand des inlandschen legers aldaar* (2 dln.; Haarlem, 1858-1859).

15 In 1851 was hierop nog een vervolg verschenen: *Het koloniaal monopoliestelsel... nader toegelicht*. Zie over hem Fasseur, *Cultuurstelsel*, 79-85. Zie over Daniel Couperus Steyn Parvé (1812-1882) het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VII, 946. Steyn Parvé had in 1850 ontslag uit de Indische dienst genomen en zich daarop in Engeland gevestigd.

16 Koninklijk Besluit van 13 januari 1854, no. 64, *Indisch Staatsblad*, 1854, no. 18. Onmiddellijke aanleiding tot dit besluit was de publikatie in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* van een aantal geheime stukken, zoals de supplettoire instructie voor de gouverneur-generaal die in 1842 was vastgesteld en de instructie voor de legercommandant. Zie verbaal van 18-10-1853, no. 374 (geheim), Archief ministerie van koloniën (KOL) 5841.

ongewenste toenemende 'zucht naar openbaarheid' waarvoor hij nu zelf bezweken leek!

Dat Steyn Parvé zijn werk met gemengde gevoelens had verricht, maakte hij in zijn voorrede en in hinderlijk vele bij de vertaling gevoegde eigen noten duidelijk. Wel wilde hij zuinig toegeven, 'dat de heer Money door de uitgave van zijn 'Java' zijn eigen en ons vaderland eene belangrijke dienst heeft bewezen, waarvoor wij hem erkentelijkheid verschuldigd zijn', maar het reeds aan Plutarchus ontleende motto voor de vertaling ('De lier te spannen en den cither te hanteren verstaat hij niet, maar wel een staat beroemd en groot te maken, dien hij klein en roemloos vond') liet weinig twijfel bestaan over zijn ware gezindheid¹⁷. Zo verweet hij de Engelse schrijver niet alleen talloze gegevens verkeerd te hebben begrepen of misverstaan, maar ook dat hij een onzuivere vergelijking maakte door slechts een deel van Nederlands-Indië, het welvarende Java, te stellen tegenover het geheel van Brits-Indië. Zo werden in feite immers appels met peren vergeleken! Ook werd het Engelse bestuur door Steyn Parvé veel vrijgevinger genoemd dan het Nederlandse; terwijl het een spoorwegen aan zijn kolonie had geschonken, had het ander zich beijverd 'de edelste vruchten' van Java's bodem weg te voeren¹⁸. Wie van Money's boek in het Nederlands kennis wilde nemen, moest zich dus eerst door een rijstebrij van voor het werk weinig vleiende op- en aanmerkingen heen werken; zo werd — en die bedoeling had uiteraard op zijn minst bij Steyn Parvé voorgezet — de gevaarlijke inhoud ten dele geneutraliseerd.

Hoe was inmiddels de interpellatie van Van Bosse verlopen die op 25 juni 1861 tot de regering werd gericht? Met begrijpelijke voorzichtigheid had de oud-minister van financiën zijn aanval niet rechtstreeks op Money gericht, en zelfs niet rechtstreeks op het cultuurstelsel — in veler ogen, vermoedelijk ook de zijne, immers de melkkoe die men niet lichtvaardig mocht slachten. Het was Pahud en diens vermeende medewerking aan het boek die het moesten ontgelden. Sarcastisch prees Van Bosse de 'vrijgevigheid' van de Indische regering die aan de Engelse consul te Batavia ten behoeve van een andere Engelsman stukken uit de Indische archieven had verstrekt welke in het verleden 'met de meeste naauwgezetheid' aan de Staten-Generaal waren onthouden¹⁹. Van Bosse doelde hier op de geheimhouding die voor 1848 met betrekking tot de Indische financiën was betracht. Hij herinnerde eraan hoe na 1840 de Staten-Generaal bijvoorbeeld wel de Indische begrotingen te zien hadden gekregen, maar tot 1848 op grond van een uiterst strikte interpretatie van het desbetreffende grondwetsartikel onkundig waren gelaten van de werkelijke uitkomsten, de zogenaamde Indische rekeningen. En al die cijfers waren nu zo maar te Batavia ter beschikking gesteld van twee vreemdelingen, waarbij kennelijk ook over de verbodsbepalingen uit 1854 was heen gestapt! Mocht men aannemen, zo vroeg Van Bosse sarcastisch, dat Van Hoëvell met zijn *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* nu voortaan op dezelfde coulance van de zijde van de Indische regering kon rekenen? Niettemin

17 Vgl. D. C. Steyn Parvé, *Java*, titelpagina en v.

18 De mening van Stengers, 'Leopold II', 49, noot 17, dat Steyn Parvé voor Money in algemene zin 'beaucoup d'admiration' gevoelde, lijkt mij dan ook niet juist.

19 *Handelingen Tweede Kamer*, 25 juni 1861, 729.

zag Van Bosse aan het gebeurde ook wel enkele positieve kanten. Al was het dan via Calcutta en Londen, de waarheid was dan toch eindelijk in Den Haag aangekomen! Eindelijk kon men nu nagaan waar alle Indische miljoenen waren gebleven. Waren de baten die Money opgaf immers niet veel hoger dan de sommen die in het verleden aan de Tweede Kamer verantwoord waren? Zo liep zijn interpellatie uit op een drietal pijnlijke vragen. Ten eerste, was het juist dat de Indische regering inderdaad haar boeken voor een vreemdeling had geopend? Ten tweede, wanneer de minister van koloniën dit niet wist, kon hij dan aan de hand van zijn eigen boekhouding nagaan of de door Money opgegeven cijfers juist waren? Tenslotte, mocht de Tweede Kamer nu ook de haar voor 1848 onthouden Indische rekeningen en andere financiële stukken zien? Er stak in dit betoog nog een addertje onder het gras en wel het al jaren slepende meningsverschil over de Indische comptabiliteitswet. Voorgescreven door de grondwet van 1848 was geen enkele minister van koloniën van zins of bij machte geweest een wetsontwerp dat de Staten-Generaal de nodige greep op de Indische geldmiddelen moest geven in het *Staatsblad* te brengen; Loudon was van zo'n wet, naar algemeen bekend was, evenmin voorstander²⁰.

Intussen was men ook bij het ministerie van koloniën op onderzoek uitgegaan. De Indische regering werd ijlings voor het geven van nadere inlichtingen aangeschreven²¹. Voorlopige kennisneming van de op het departement aanwezige Indische boeken leerde, dat Money naar alle waarschijnlijkheid wel degelijk officiële stukken of tenminste uittreksels daarvan onder ogen had gehad. Dit gold dan met name voor de periode voor 1848. Zijn cijfers strookten met die welke bij het departement bekend waren. Pijnlijker was dat een deel van Money's opgaven over die vroegere jaren in het geheel niet te controleren viel, omdat de cijfers waarover het departement beschikte verre van volledig bleken. Zo ontbraken de Indische rekeningen van de jaren 1841-1846. Niemand had er in de Tweede Kamer na 1848 overigens ooit om gevraagd.

Onder deze omstandigheden leek het Loudon maar het beste open kaart te spelen²². Op 13 juli 1861 antwoordde hij Van Bosse in de Tweede Kamer er niet aan te twijfelen, dat Money de waarheid had gesproken; zijn cijfers bevestigen of ontkennen kon hij echter niet. Het onderzoek in de departementale boekhouding was gestaakt als 'te moeilijk en te veel tijdrovend'²³. Uiteindelijk zou hij op 29 januari 1862, twee dagen voor zijn aftreden, de uit Indië ontvangen informatie in een nota met veel verwarrend cijfermateriaal aan de Tweede Kamer overleggen²⁴. Deze bleek er niet erg gelukkig

20 Vgl. Van Bosse, *Handelingen Tweede Kamer*, 13 juli 1861, 871. Pas in 1860 zouden de Indische begrotingen weer aan de Kamer worden toegezonden, zoals ook tussen 1840 en 1848 gebruik was geweest.

21 Bij brief van 9 juli 1861, verbaal 9-7-1861, no. 14/817, KOL 1077; de inlichtingen werden verstrekt bij brief van gouverneur-generaal Pahud van 30 augustus 1861, no. 784/5; zie verbaal van 8-9-1862, M6, KOL 5960. Hierbij gevoegd de brieven van een vijftal Indische hoofdamtbanenaren over hun mogelijke betrokkenheid bij de publikatie van het werk.

22 Zie een interne ambtelijke nota in verbaal van 9-7-1861, KOL 1077. Ook had Money beschikt over cijfers over de opbrengsten van de landrente van 1827 af, welke in Nederland alleen over de jaren 1830-1840 aan de Tweede Kamer waren medegegeeld en voor het tijdvak tussen 1840 en 1847 niet bekend waren.

23 *Handelingen Tweede Kamer*, 13 juli 1861, 872.

24 Verbaal 29 januari 1862, no. 5, KOL 1145.

mee. Een Kamercommissie, alweer geleid door de onvermoeibare cijferaar Van Bosse, kwam op 27 mei 1862 tot de conclusie dat de gegeven inlichtingen allerlei nieuwe vragen hadden opgeroepen. 'Nauwkeurigheid schijnt eene hoedanigheid te zijn, waarop men in de Indische bureaux niet den minsten prijs stelt', merkte zij wat knorrig op²⁵. Wat de commissie in het bijzonder had bevreemd was, dat uit de overgelegde staten kon worden afgeleid, dat alleen al in de jaren 1834-1842 de Indische baten 114 miljoen gulden hoger waren geweest dan destijds was verantwoord en dat vele cijfers elkaar leken tegen te spreken, terwijl aan andere geen touw viel vast te knopen²⁶.

Wij zullen — een en een kwart eeuw later — deze boekhoudkundige exercitie niet alsnog trachten over te doen en volstaan met de mededeling, dat na veel gereken op Indische en Haagse bureaus met redelijke zekerheid kon worden vastgesteld, dat niemand een bedrag van 114 miljoen gulden — overigens meer dan de toenmalige Nederlandse staatsbegroting — in eigen zak had gestoken. Het verschil moest worden toegeschreven aan onvolledige opgaven van in Nederland ten behoeve van Indië gedane uitgaven; het boeken van een veel te hoge factuurwaarde van de naar Holland verscheepte produkten als ontvangsten in de Indische boeken enz., enz.²⁷. In feite ging de discussie over Money 's boek als een nachtkaaers uit. Pahud was al in september 1861 wegens het verstrijken van zijn ambtstermijn met pensioen gegaan. Een nieuwe minister van koloniën, G. H. Uhlenbeck, beloofde de Kamer nieuwe inlichtingen te zullen vragen aan een nieuwe gouverneur-generaal. Toen deze begin 1863 waren ontvangen, besloot Uhlenbecks opvolger, I. D. Fransen van de Putte, een onverdacht liberaal, de zaak te laten voor wat zij was. Zelfs bij de vaststelling van de lang verbeide Indische comptabiliteitswet in 1864, is het boek van Money nauwelijks meer ter sprake gekomen. De liberalen hadden er geen belang bij; de conservatieve kamerleden evenmin, omdat de verwarring in de Indische boekhouding die in elk geval voor 1848 had geheerst een weinig gunstig licht deed vallen op de gestie van twee geestverwanten, Van den Bosch en J. C. Baud, die het toen voor het zeggen hadden gehad²⁸.

Maar wat was er waar van de bewering, dat Money officiële stukken had kunnen raadplegen en dat loslippige ambtenaren hun boekje te buiten waren gegaan? Een nog door gouverneur-generaal Pahud ingesteld onderzoek wees uit, dat vrijwel al zijn onderhebbende ambtenaren hun handen in onschuld konden wassen. Zeker, zij hadden aan Fraser inlichtingen en cijfers verstrekt maar die waren uit de na 1848 verschenen koloniale verslagen geput of anderszins openbaar geweest. De enige ambtenaar die

25 *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1861-1862, 921.

26 *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1861-1862, 348/14; *Handelingen Tweede Kamer*, 14 juli 1862, 1044.

27 Verbaal 24-5-1866, no. 49, KOL 1757; zie ook verbaal 5-7-1865, no. 27, KOL 1625, 5-3-1866, no. 15, KOL 1724.

28 Het duurde overigens tot de laatste dagen van het ministerschap van Fransen van de Putte, in mei 1866, voordat de zaak in de Tweede Kamer definitief werd afgesloten met een nadere nota die uitsluitel gaf over de 'zoek geraakte' 114 miljoen gulden; zie *Handelingen Tweede Kamer*, 14-6-1865, 1191-1195; *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1865-1866, no. 136 (1663-1664). Zie verder verbaal 24-5-1866, no. 49, KOL 1757.

niet geheel vrijuit bleek te gaan was de ongelukkige boekhouder Barkmeijer. Hij had inderdaad cijfers verstrekt over de periode voor 1848 die hij beter voor zich had kunnen houden. Maar hij was dan ook in een valletje gelopen, dat Fraser — waardig vertegenwoordiger van het perfide Albion—voor hem had gezet. De Britse consul had hem immers een particulier briefje van niemand minder dan Pahud zelf laten lezen, waarin deze Fraser voor verdere informatie uitdrukkelijk naar de directeur van financiën Diepenheim, dat wil zeggen naar Barkmeijers directe chef, had verwezen²⁹.

Rest de vraag wat Pahud nu zelf aan het boek van Money had bijgedragen. Dat hij ermee ingenomen was wilde hij niet ontkennen. Bracht het boek niet 'regtmatische hulde' aan het cultuurstelsel dat hij als minister al een warm hart had toegedragen³⁰? De landvoogd in ruste wilde ook wel toegeven, dat hij Fraser de weg had gewezen waar hij de verlangde inlichtingen kon krijgen. Uit de bewaard gebleven correspondentie met de Britse consul blijkt bijvoorbeeld, dat hij hem persoonlijk behulpzaam is geweest bij het vinden van de weg in de ingewikkelde cijferreeksen van de koloniale verslagen. Ook had hij een enkel hoofdstuk van de drukproef, door Money naar Java gezonden voor commentaar, gelezen. Maar dat hij zijn geheimhoudingsplicht had geschonden, die aantijging werd door Pahud met kracht ontkend. Voor zover enig ondergeschikt ambtenaar al onvoorzichtig had gehandeld, kon hem dat niet worden verweten³¹!

Ook Money zelf bemoeide zich met deze discussie. In augustus 1862 wendde hij zich tot minister Uhlenbeck met het verzoek ter kennis van de Tweede Kamer te brengen, dat hem wel degelijk door de Indische autoriteiten medewerking was verleend, zodat de geloofwaardigheid van de door hem gepubliceerde cijfers boven alle verdenking verheven was. De brief met het ongebruikelijke verzoek van het Britse buitenbeen werd zelfs in de ministerraad besproken³². Aanvankelijk voelde het kabinet weinig voor de gevraagde overlegging aan de Kamer, omdat het 'eene geheel partikuliere aangelegenheid' zou betreffen tussen Money en Pahud. Toen echter bleek dat Money ook een aantal leden van de Tweede Kamer had aangeschreven, werd alsnog schoorvoetend besloten zijn verdediging, met een repliek van Pahud, te publiceren. Daar is het verder bij gebleven. Voor het eindoordeel over het kleine stormpje dat Money's boek in Nederland had opgeroepen, kunnen wij zeilen op het kompas van een interne departementale nota uit begin 1863, van de hand van een — en zo hoort het immers ook! — anoniem gebleven ambtenaar:

29 Vgl. de brief van Barkmeijer van 30 augustus 1861, verbaal van 8-9-1862, M6, KOL 5960. Zie ook Fraser aan Loudon, 29 juli 1861 en 22 oktober 1861, verbaal van 29-1-1862, no. 5, KOL 1145.

30 Zie *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1862-1863, 348/44-45. Zie ook verbaal 16-8-1862, X5, KOL 5959; verbaal 8-9-1862, M6, KOL 5960.

31 Zie de brief van Pahud aan minister Uhlenbeck van 29 augustus 1862, verbaal 8-9-1862, M6, KOL 5960. Fraser aan Loudon, 29 juli 1861, verbaal 29-1-1862, no. 5, KOL 1145. Pahud was volgens Fraser 'kind enough on my first application to explain to me much in the colonial reports that was new to me'.

32 Zie *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1862-1863, 348/42-44 met de tekst van Money's brief; verbalen van 8-9-1862, M6, KOL 5960; 24-9-1862, T6, KOL 5960; 1-11-1862, Q7, KOL 5960. Money was overigens eind september 1862 al weer naar Calcutta vertrokken, zodat de beslissing van de ministerraad hem door de Nederlandse gezant te Londen moest worden nagezonden (exh.18-10-1862, 17, KOL 5960).

Hoe men het ook wende of keere [schreef deze] er zijn aan Money uit Indië opgaven verstrekt ... Dat die cijfers onvolledig waren en onjuist heeft de reeds bestaande verwarring vermeerderd ... dat er strijd bestaat in de verschillende opgaven der resultaten van de financiële administratie der koloniën kan niet worden ontkend³³.

Benijdenswaardig land waar een kwestie als deze kon spelen! Waar regering en parlement niet slaags raakten over de omvang van het tekort maar van het overschot op de staatsbegroting. Waar ministers in moeilijkheden dreigden te komen niet door de kritiek maar door de lof het Nederlandse bestuur uit het buitenland toegezwaard. Lang heeft deze internationale waardering stand gehouden. Toen het cultuurstelsel zijn tijd had gehad, werd de ethische politiek het Nederlandse paradepaardje dat in het buitenland bewondering en bijval oogstte. Nog in 1945 liet de Amerikaanse socioloog Raymond Kennedy zich uitermate lovend uit over het Nederlandse bestuur, vergeleken met dat van andere koloniale mogendheden³⁴. De Nederlanders heetten minder racistisch dan andere kolonisatoren, het zelfbestuur al voor de oorlog aan Indië geschonken zou vergelijkbaar zijn met dat wat in de meest vooruitstrevende Britse koloniën bestond. Wie er bij Kennedy daarentegen bijzonder slecht van af kwamen, waren de Belgen. Zij zouden alleen op geldelijk voordeel bedacht zijn — 'all plans are judged by the standard of financial advantage'³⁵. Hoe onrechtvaardig kan de Muze der geschiedenis oordelen! Wat ten rechte de Hollanders, althans die van een voorbije eeuw, mocht worden aangerekend — hun weergaloze geldzucht — werd uiteindelijk op het debet van hun Zuiderburen bijgeschreven. Pas de na-oorlogse werkelijkheid van de dekolonisatie zou dit koor van voor Nederlandse oren zo welluidende stemmen definitief doen verstommen.

33 Verbaal 27 februari 1863, no. 61, KOL 1305. Hierin ook een uitvoerig exposé van Diepenheim met interessante bijzonderheden over het beheer van de Indische geldmiddelen. Zie ook verbaal 1-11-1862, no. 25, KOL 1257.

34 R. Kennedy, 'The Colonial Crisis and the Future' in: Ralph Linton, ed., *The Science of Man in the World Crisis* (New York, 1945) 306-346, vooral 324-325 en 334.

35 *Ibidem*.

Het woord van eer of het pad der deugd?

Discussie over F. P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam: Meulenhoff, 1987, 374 blz., f49,50, ISBN 90 290 3720 2).

B. EBELS-HOVING

Van Oostroms *Woord van eer* is bijzonder goed ontvangen. Inhoud en stijl zijn in alle toonaarden geprezen, het sterkst wel door vergelijkingen met Huizinga's *Herfsttij*, waarvan het 'een aemulatio in de ware zin des woords' is genoemd¹. Het is dus beeldvormend, en daarbij nog 'uiterst toegankelijk, evenwichtig, weloverwogen'². De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde bekroonde het boek met de Wijnaendts Franckenprijs; de jury prees vooral de interdisciplinaire benadering van de stof, en de 'heldere, lichtvoetige stijl'. Zo'n ontvangst brengt een bespreker die nu nog eens met op- en aanmerkingen komt in een bepaald ondankbare positie: na zoveel lof klinkt ieder verder woord hyperkritisch, of zuur. Misschien is het daarom nuttig dat ik hier meteen zeg dat ik net zo dankbaar ben als iedereen, en dat ik de volgende opmerkingen maak op verzoek, en uit belangstelling. Want juist een succesvol boek verdient nadere aandacht. De auteur heeft trouwens zelf de hoop uitgesproken ooit 'het methodisch pro en contra van dit boek nader af te [kunnen] wegen (346, noot 1); misschien kan het volgende een aanzet tot zo'n afweging zijn. Daarbij zal het uiteraard gaan om pro's en contra's, maar het woord *methodisch* zal ik vermijden, vooral omdat ik meen dat Van Oostrom geen bijzondere methode gebruikt, ook geen bijzondere interdisciplinaire. Hij kiest en schikt zijn stof op een vindingrijke en originele wijze, en doet dat systematisch, maar verder moet men zich daar geen bijzonderheden bij denken.

Het is intussen wel bekend waarom het gaat: de ondertitel geeft dat aan. De 'Literatuur aan het Hollandse hof' wordt als volgt gepresenteerd: een inleidend hoofdstuk vertelt over het Haagse hofleven onder de Beierse hertogen Albrecht en Willem VI, dan volgen vijf hoofdstukken die steeds één auteur, respectievelijk een tekstverzameling behandelen, en dan volgt een slothoofdstuk genaamd *hofliteratuur*. Titel en inhoud dekken elkaar dus, en het is zonneklaar hoe het boek gelezen moet worden. Terecht noemde Otterspeer het dan ook glashelder: dat is het, althans in opzet, zeker. Otterspeer noemde het ook 'moedig'; dat kan verbazing wekken, want waarvoor is, in een boek als dit, moed nodig? Dàt die nodig was blijkt bij lezing al snel: hier wordt een — op het eerste gezicht — onwaarschijnlijke visie bijzonder scherp gesteld. Die visie is dat de dichters Willem van Hildegarsberch en Dirc Potter, de kroniekschrijver de Heraut, de theoloog Dirc van Delft en de anonieme minnezanger uit een bepaald handschrift geen disparate intellectuelen respectievelijk produkten zijn die wel hun tijd, maar niet hun ontstaansmilieu en geïntendeerd publiek gemeen hebben, maar dat ze samen te vatten zijn onder de noemer *hofliteratuur*, meer in het bijzonder nog onder *Hollandse hofliteratuur*.

Het is duidelijk dat deze gedachte, deze wijze van zingeven aan een aantal teksten door ze in een nieuwe samenhang te presenteren, Van Oostroms meestervondst is geweest. Die komt overigens niet uit de lucht vallen: in een reeks artikelen viel de laatste jaren te volgen hoe de idee bij hem werd geboren. Maar nu ligt er een boek dat alle eerder geopperde suggesties krachtig en vaardig samensmeedt. Dat gebeurt niet in de laatste plaats met stilistische middelen: zo vallen

1 W. Kuiper in *Vrij Nederland*, 20-2-1988.

2 W. Otterspeer in *NRC-Handelsblad*, 11 -3-1988.